

УДК 811.161.2'366.5

Борецький В.В., асистент кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. М. Коцюбинського.

Динамічні процеси в структурі семантико-граматичної категорії “власні – загальні іменники”

У статті коротко розглянуто узуальні й оказіональні взаємопереходи в бінарній семантико-граматичній категорії “власні – загальні іменники”.

The article shortly presents the most usual and occasional intertranspositions in the binary semantic-grammatical category “proper nouns-common nouns”.

Власні й загальні назви як лінгвістичні категорії були виділені ще в граматиці М. Смотрицького („Граматики словянския правилое Сунтагма”) та „Лексисі” Л.Зизанія, і вони є одними з найдавніших понять в українській та слов'янській граматиці класиології. Власні назви в різних аспектах досліджували А.В. Суперанська, Ю.О. Карпенко, В.О. Горпинич, С.С. Єрмоленко, Л.О. Белей та ін. Проте, попри значну увагу до процесів у сфері семантико-граматичних категорій (далі СГК), еволюційно-динамічні явища в них розкрито не повністю, що не дає можливості цілісно оформити функціональну граматику української мови.

Транспозиційні явища досліджуються в окремих сферах, переважно в граматиці категорій різних частин мови та синтаксисі (О.С.Кубрякова, Н.В.Гуйванюк, О.В.Тараненко, О.К.Безпояско, О.О.Шабат-Савка, Л.Ю.Алтинцева, А.С.Джура, Г.М.Куцак, С.Т.Піддубська та інші). Недослідженою зоною є транспозиційні значення у сфері СГК “власні – загальні іменники”. Окремі фрагменти цієї проблеми останнім часом висвітлюють науковці М.М.Кольцун (міжкатегоріальна омонімія у сфері лексико-граматичних розрядів іменника в сучасній російській мові) та І.П.Зайцева (взаємодія ономастичної й апелювальної лексики в поетичному творі).

Зокрема, І.П.Зайцева зазначає, що “низка загальних іменників утворилася від власних у процесі функціонування мови; можливий також зворотний процес – перехід загальних іменників до власних. Але оскільки літературна мова характеризується стійкістю та узуальністю, перехід слів з одного лексико-граматичного розряду до іншого відбувається не відразу, а впродовж їх тривалого використання” [1, с. 14]. З іншого

боку, зазначаючи, що транспозиція здійснюється в дискурсі і з метою комунікації, О.С.Кубрякова наголошує на тому, що „транспозиція є особливою семіотичною операцією, операцією маніпулювання знаками, їхнім переміщенням, їхньою трансформацією, комбінаторикою” [4, с.342]. Виходячи з цих ключових тез та обмеживши наш категорійний апарат поняттями “СГК-підкатегорія” (один із бінарних членів СГК “власні – загальні іменники”, причому це поняття є видовим щодо категорії “власні – загальні назви”), “СГК-значення”, “механізм переходу”, “пресупозиція” й “транспозиція”, спробуємо з'ясувати:

1. Які пресупозиції є рушіями взаємопереходу в поданій СГК?
2. Які механізми перенесення значення діють в авторському вживанні й узусі?

Крім того спробуємо порівняти узуальні й оказіональні транспозиції в межах СГК “власні – абстрактні іменники” та окреслимо вектори подальших досліджень у цій проблемі.

Матеріалом нашого дослідження стали майже 200 лексичних одиниць, які зазнали транспозиції й узуально закріпили вторинне значення (цей матеріал дібраний методом суцільної вибірки зі “Словника іншомовних слів” та частково – “Словника української мови” (в 11 томах). Також до аналізу залучено понад сто речень, у яких транспозиція між підкатегоріями “власні” й “загальні” має авторський, узуально незакріплений характер. Як було обумовлено, транспозиційні відношення ми розглядаємо передусім з погляду підкатегорій.

Історія виникнення власної назви (власного іменника) – явище більшою мірою культурологічне, соціальне, аніж семантичне. Більше відповідають предметові дослідження еміграційні тран-

спозиції власних іменників до абстрактних та загальних назв, які виявляють переважно метонімічні та метафоричні перенесення. При аналізі транспозиційних відношень у системі опозицій „загальний – власний іменник” важливо розрізняти семантичні (лінгвальні) пресупозиції виникнення вторинної номінації та соціальні (екстралінгвальні) із зазначенням належності до компетенції того чи іншого розділу мовознавства. Отже, розглядаємо відношення взаємоперехідності у встановленому порядку.

Аналіз імміграційного поповнення центральної зони підкатегорії „власні іменники” (одичні астрономічні й географічні об’єкти) тільки частково може бути предметом нашого дослідження. Якщо, скажімо, топоніми, що походять від загальних назв, мотивовані історичними й культурологічними пресупозиціями (Sub_{apelat} → Sub_{onyma}: *орел – місто Орел, брід – місто Броди, майдан – село Майдан, піски – село Піски* тощо) й переважно не можуть бути предметом нашого дискурсу, то окремі астрономіми (мають структуру іменника, неускладненого означенням) є транспозиційно релевантними. Серед останніх виділяємо: 1) деякі назви сузір’їв як специфічні види метафор (перенесення з назви предмета за зовнішньою схожістю): *Лебідь, Трикутник, Орел, Дельфін, Лисиця, Ліра, Стріла*; 2) назви двох прагматично найважливіших астрономічних об’єктів, номінованих за метонімією: *земля – планета Земля, місяць – орбіта Місяця*: Світло - один з найважливіших факторів, з якими пов’язане все життя на *Землі* (Біологія).

Назви інших астрономічних об’єктів пов’язані з явищем трансонімізації переважно з теонімів та інших власних імен античної міфології (усі планети, окрім Землі; значна частина назв сузір’їв). Такі перейменування не виявляють семантичного зв’язку між денотатами вихідної й похідної назв, а також зміни SGK-статусу.

До транспонентів умовно метонімічного характеру відносимо також ряд таких топонімів (переважно мікротопонімів), дібраних з художніх текстів, у яких чітко простежується суміжність з реальними особливостями локалізації, природи денотата: *Захід, Схід, Гора, Піски, Січ, Поділ, Узвіз, Низ, Верх: Перед парфумером стояв вибір: спускатися на Низ, знайти князя, поговорити з ним, розжитись якимось грішми, а за тим знову підніматись на Верх і брати керунок на Францію, чи діяти на власний розсуд* (Ю. Андрухович); *Коли це було взимку, то вони, сівши заденятами просто на кригу, з’їжджали з гори своїм ходом на самий Поділ* (О. Гончар); *І не шукав би я винних, бо тут винний цілий Київ, а город винний не може бути. Хіба що Гора* (П. Загребельний). Умовність метонімічних перенесень у наведених номінаціях полягає в тому, що попри суміжність назв онімів з реальними властивостями денотата, все ж кожен топонім має

власний історичний акт номінації, що є предметом більше енциклопедичного, а не власне лінгвістичного аналізу.

Численною групою, яка репрезентує перехід загальних та абстрактних назв до власних найменувань, є семантично немотивовані перенесення або такі, семантичну мотивацію яких встановити важко. Виникнення назви пов’язане безпосередньо з актом довільної номінації: 1) **назви організацій, установ, підприємств**: „Арсенал”, „Більшовик”, „Жовтень”, „Сокіл” тощо: *Аж у 1907 році її було поставлено згідно з оригіналом в аматорському гуртку Львівського „Сокола”* (Дзвін); *Рада Європи пришикла* (Ю. Андрухович); – *А, Льоня! – просяв Серьожка. – Він уже працює. Влаштувався слюсарем на заводі „Метал”* (О. Гончар); 2) **назви друкованих видань та артефактів**: „Гамалія”, „Кобзар”, „Веселка”, „Вир”, „Київ” тощо. *Після нього (підполковника) на столику залишилися „Правда” і „Красная звезда”, учора він пропонував усім грати в дурня два на два, але ти, Хомський, пішов до вагона-ресторану, де замовив собі обід і розглядав з вікна понуру російську рівнину* (Ю. Андрухович); *Оддайте „Тризну” по копі, а „Гамалію” по півкопи сребром, проценти такі, які він положить* (Т. Шевченко); *Якби „Княгиню” взяв на свої руки Куліш, чи не краще було б?* (Т. Шевченко).

Продуктивною зоною транспозиційного поповнення антропонімів є перехід до них загальних та абстрактних назв. Він здійснюється за трьома різними механізмами, що збігаються з тематичними групами, утвореними похідними одиницями: 1) **прізвища та прізвиська людей метафоричного походження з відтінком характеристики (зовнішньої чи внутрішньої)**: *Пожежа, Мороз, Хмара, Матня, Дишло, Монгол, Шило, Шпонька, Голуб, Паровоз, Зубр, Довга Рука, Черевик* тощо: *І коли б вони всі знали, що ця принцеса тільки одна має щастя бути подібною до Марти Пожежі* (В. Винниченко); *Жив у нас у селі козак Хмара; багатир був!* (Марко Вовчок); *Сміху з ним – та й годі! А надто з нами, як от Шило чи Шпонька* (М. Старицький); 2) **літературні герої, загальні назви яких онімізуються через неназивання власних або піднесено-урочисте ставлення**: *Дівчинка, Парубок, Бабуся, Дід, Голова, Писар, Комисар, Батьки, Свати: Отже, жила собі на світі Дівчинка – Бабусина онука, Матусина доня* (“Літературна Україна”); *Богдан так і назвав його в думці – Монгол, а за ним набивав патронами підсумок кирпатий, цього так і назвав – Кирпатий, ще один був у кашкеті прикордонника – для Богдана він став Прикордонник...* (О. Гончар); *Ні, не буде цього: я й до панотця вдарюся й до Комисара піду: їй-богу, піду!* (М. Старицький); 3) **регіональні або новоутворені відапе-**

лятивні антропоніми переважно з національною конотацією: *Ялина, Калина, Лілія, Яр, Явір, Сила, Весна: Врятований ним – як з'ясувалось опісля – був політрук – артилерист Явір* (О. Гончар); *Серьожа здогадався, що це сусід, той самий Сила Гаврилович, про якого розповідала тьотя Даша* (О. Гончар).

Розглянемо тепер транспозиції, які зафіксовані лексикографічно. “Словник української мови” (в 11 томах) тільки спорадично фіксує транспозицію за схемою $Sub_{\text{оним}} \rightarrow Sub_{\text{арел}}$: *берлин, бостон, браунінг, гавана, дизель, їуда, колос, кольт, наган, новосілля, обжинки, ом, перун, рентген, сирена, уран, химера, цейс* – всього близько 20 одиниць. Тож аналіз транспозиційних відношень у цій СГК здійснюємо переважно на матеріалі різних джерел фактичного матеріалу, в тому числі й „Словника іншомовних слів”, оскільки більшість транспонованих власних іменників – іноніми.

Звернемося спочатку до аналізу похідних узуального характеру, етимологічно транспонованих з відповідних власних номінацій (переважно імен). Як зазначає Ю. О. Карпенко, „усі загальні слова, утворені від власних, за будовою чітко діляться на дві групи: 1) ті, що не мають у своїй будові ніяких відмінностей порівняно з твірною власною назвою (вчений *Махаон* – метелик *махаон*, місто *Болонья* – плац *болонья*), і ті, що своєю будовою, морфемним складом відрізняються від твірних власних назв (країна *Китай* – тканина *китайка*, місто *Болонья* – кімнатний песик *болонка*)” [2, 47]. У дослідженні нас цікавлять одиниці першої групи, оскільки саме сталість знака при набутті нового поняття (розширенні поняття) відповідає робочому визначенню транспозиції. Проблемною є група одиниць, які при транспонуванні з власних назв зазнали фонетичних модифікацій. Невідповідність похідного знака й знакамотиватора в таких випадках пояснюється фонетичною субституцією (*Кербер* (*Kérberos*), *Гіакинт* (*γάκινθος*) → *цербер*, *гіацинт* відповідно), фонетичним принципом при запозиченні чужомовної номінації: *ван дер Бурс* (*Bourse*) – *біржа*; *Монгольф'є* (*Montgolfier*) – *монгольф'єр*; *Асклепій* (*Aesculapius*) – *ескулап*; *Нуньєс* (*Nounious*) – *ноніус*; *Фаенц* (*Faience*) – *фаянс* тощо) або адаптацією до більш характерних для української мови морфем, переважно закінчень (*Сифілу* → *сифіліс*; *Мефістофелес* → *мефістофель*; *Неролі* → *нерол* тощо). Оскільки фонетична форма стосується тільки плану вираження й окремі зміни в ньому не пов'язані зі зміною семантики, то вищенаведені випадки відносимо до транспозиційно релевантних. Усі транспозиційні відношення схеми „ $Sub_{\text{онима}} \rightarrow Sub$, де Sub – будь-який іменник, що відрізняється від власної назви”, за характером мотиватора поділяються на відантро-

понімічні, відміфонімічні та відтопонімічні:

1) **Відантро-понімічні**. Творються за допомогою: а) метонімічного переносу від прізвищ винахідників речей чи ідеальних сутностей, а також імен людей, на честь яких названі ці винаходи (*браунінг, бешимель, бодо, бодоні, біржа, веджвуд, буль, вебер, вольт, гаус, генрі, гілберт, дербі, джоуль, дизель, ерстед, макінтош, максвел, монгольф'єр, мунц-метал, наган, нерол, ноніус, ом, пульман, реглан, рентген, сименс, стокс, юз*); б) метафоричного переносу – від прізвищ людей, імен літературних героїв, які стали уособленнями певних характерів (*альфонс, гарпагон, джон буль, донжуан, донкіхот, зоїл, ловелас, ментор, мефістофель, меценат, селадон, сифіліс, тартюф, фігаро*). 2) **Відміфонімічні**. Творються за допомогою метафоричного переносу значення: а) від імен напівреальних історичних осіб та міфічних героїв, номінуючи переважно різновиди людських характерів (*геркулес, герострат, гіацинт, голіаф, едіп, мессаліна, нарцис, німба, орфей, паріс, піфія, помпадур, пріам, тантал*); б) від імен нереальних істот, номінуючи широкий діапазон предметів та явищ (*андромеда, аргус, левіафан, медея, медуза, мойра, нерейди, прометей, сирена, сфінкс, титан, тифон, тритон, фаетон, химера, цербер*); в) від теонімів, номінуючи широкий діапазон предметів та явищ (*аврора, адоніс, аїд, аполон, гаде, гіпноз, ескулап, купідон, мегера, меркурій, молох, немезида, океан, панацея, сатурн, уран, фавн*). 3) **Відтопонімічні метонімічного характеру**, утворені від: а) назв географічних об'єктів, на території яких було здійснено винахід (*баккара, бордо, бостон, гавана, лабрадор, мокко, пістоль, сотерн, фавероль, фаянс, фец*); б) назв об'єктів, які метафорично стали уособленням певного процесу (*бедлам, голгофа, гомора, капітолій, олімп, парнас, содом*).

Спорадично трапляються одиниці, які не вкладаються в наведену класифікацію: *кокос* (від назви статуї бога Геліуса); *камікадзе* (від назви тайфуну в Японії); *ельдорадо* (від назви казкової країни) тощо.

Можливості транспозиції зазначеної схеми розширюються в контексті. Так, до власних найменувань як винятки входять іменники на позначення часових реалій, що мають культурологічне значення (*Відродження, Реставрація, Великдень, Різдво, Меланки, Обжинки* тощо). У художньому літературному дискурсі власні найменування тематичної групи „свята” транспонуються метонімічно за настановою „свято – день, у який воно відбувається”. Найчастіше такі відношення реалізуються в назвах свят релігійно-обрядового циклу, які виступають таксисними лексичними функціантами, маркуючи час дії: *перед різдвом, перед великоднем* – значення часової попередності; *після різдва, по маланці, по*

обжинках, по масниці, після петра (петрівки) – значення часової наступності в пилипівку (на пилипа), на маланки, на василя – значення одночасності: *Та не послухавсь, пішов... Так по масниці, по пуценню, першого дня посту й вирушив* (М. Коцюбинський); Якщо наведені вище приклади репрезентують перший ступінь адвербіалізації, то існують приклади транспозицій, що повністю відповідають предметові дослідження: *А правда, тепер їх великдень; тепер вони опівночі так і грають!* (М. Старицький); *Минуло різдво, відсвяткували й водохрепце, а із столиці ні чутки* (М. Коцюбинський).

Серед іменників підкатегорії „власні іменники” виділяються дві великі групи, що зазнають зворотної транспозиції, тобто в межах схеми $Sub_{\text{онума}} \rightarrow Sub_{\text{апел}}$.

1. Метонімічні перенесення за семантичною настановою „автор – його твори / ідеї”. Ідентифікуються подібні транспонанти в мінімальних контекстах: *любити Франка, читати Солженицина, читати Шевченка, знайти у Шевченка, прислати Вовчка, вивчити Ліну Костенко, знаходити в Аристотеля* тощо. Транспоновані функціонанти мають помітний відтінок збірності, оскільки позначають сукупність однорідних денотатів і поєднуються зі специфічними одиницями вимірювання та неозначено-кількісними словами (*дещо з Пушкіна, трохи Гегеля, весь Шевченко*), проте контекст засвідчує різне кількісне охоплення денотата (від одного твору до необмеженої сукупності). Порівняємо конкретні реалізації: *І тільки дорослою, прочитавши Солженицина, я дізналася, що це, м'яко кажучи, не зовсім так, – що цитую „Архіпелаг ГУЛАГ”...* (О. Забужко); *Та й взагалі, цілий „Кобзар” можна (і треба) розглядати як безнастанний, часами вельми драматичний, але завжди безпосередній діалог людини з Богом (на це, між іншим, звернув увагу Ю. Шевельов, застерігши від невірної правдолюбної магіфікації „теми України” у Шевченка...)* (О. Забужко). У цих випадках транспонований знак охоплює необмежену або всю кількість денотатів, тоді як у наступних прикладах – обмежену або чітко визначену: *Шли мені швидше свого Вовчка. Та будь здоров з Новим годом* (Т. Шевченко); *Він туго напханий книжками,*

серед яких, певне, можна знайти і Гегеля, і притчі Сквороди, й Спінозу... (О. Гончар).

2. Метафоричні перенесення географічних найменувань за функціональною схожістю, що має культурне або історично-соціальне походження й одне із полярних конотативних відтінків (меліорація / пейорація): *Версаль, Париж, Голівуд, Помпеї, содом, гомора, Нюрнберг, Рим, Косарал, Венеція* тощо: *Буцімто від минулого можна визволитись остаточно, зцілитись як од пранцюватого духу, хай би навіть і хірургічним способом – це одним Нюрнбергом...* (О. Забужко); *На ходу озираючись, бачать за собою Помпею, новітню, розвирвану вогнем Помпею – в образі щойно розбомбленої станції, бачать безліч освітлених пожежею колій, палаючі вагони, цистерни, склади...* (О. Гончар); *– Такий де завгодно зробить Косарал, – зауважив Степура* (О. Гончар) – негативне емоційне забарвлення. *Така собі наддніпрянська Венеція* (О. Гончар); *Так-от він, палац Мертенса! От він, новітній Версаль фінансового самодержця* (В. Винниченко) – піднесено-позитивне емоційне забарвлення.

Топоніми, що контекстуально транспонуються до сфери апелативної лексики, на відміну від усталених вторинних значень, не набувають формальних ознак загальних іменників і не диференціюють позитивність / негативність конотації за допомогою графічних засобів (відповідно велика й мала початкові літери).

Отже, ономастична й апелативна лексика, зокрема іменники досліджуваної СГК, виявляють значну динаміку взаємопереходів як за іммі, так і за еміграційними векторами, причому до транспозиційних відношень входять й інші СГК-значення (конкретні, абстрактні, збірні). Основні механізми таких переходів – суміжність (метонімія) і схожість (метафора), які виявляють значну розгалуженість з огляду на широкий діапазон екстра- й інтралінгвальних пресупозицій. Ці явища потребують детального опрацювання, особливо при упорядкуванні словників та розробленні теми “Семантико-граматичні категорії іменника” в лексичному й граматичному плані.

Література

1. Зайцева И.П. Взаимодействие ономастической и апеллативной лексики в поэтическом тексте // Синкретизм и омонимия в грамматической системе славянских языков: Тезисы докладов Межрег. науч.-теорет. конф. / Измайльський пед. ін-т. – Измаил, 1994. – С. 14-15.
2. Карпенко Ю.О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46-50.
3. Кольцун Н. М. Межкатегориальная омонимия в сфере лексико-грамматических разрядов имени существи-

тельного в современном русском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Одес. гос. ун-т. – Одесса, 1990. – 16 с.

4. Кубрякова Е.С. Язык и знание.. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
5. Куцак Г.М. Основні вияви словотвірної омонимії: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. / НАН України. Ін-т української мови. – К., 2000. – 164 с.